

אוניברסיטת בר אילן

השפעת הדיגלוסיה על התפתחות המודעות הפונולוגית
והמורפולוגית ועל יכולת קריאת מילים מנוקדות ולא
מנוקדות בשפה הערבית : השוואה בין מיצב חברתי-כלכלי
בינוני-גבוה ומיצב נמוך

עביר שחברי קאסם

בית הספר לחינוך

חיבור לשם קבלת התואר "דוקטור לפילוסופיה"
הוגש לסנט של אוניברסיטת בר-אילן

תקציר

הייחודיות של השפה הערבית נובעת ממצב הדיגלוסיה; כלומר קיומה של ערבית מדוברת לצד ערבית סטנדרטית, אשר קיים ביניהן מרחק לינגוויסטי ברמה הפונולוגית, המורפולוגית, הלכסיקלית והתחבירית. מצב לינגוויסטי זה מציב אתגר בפני דוברי ערבית בעת תהליך התפתחות המודעות הפונולוגית והמורפולוגית ויכולת הקריאה בערבית. דוברי ערבית, מתחילת כיתה א', נדרשים לפתח מודעות לשונית ויכולת קריאה של מבנים לשוניים סטנדרטיים, אשר עשויים להיות זרים ולא מוכרים עבורם.

מטרת המחקר הנוכחי הייתה לבדוק את השפעת הדיגלוסיה על התפתחות מודעות לשונית (פונולוגית ומורפולוגית), ועל התפתחות יכולות הדיוק והמהירות של קריאת מילים בערבית (מילים מנוקדות ולא מנוקדות ומילות תפל מנוקדות) בקרב דוברי ערבית מטווה גילאים רחב (ב', ד', ו', ח' ו- י'), מראשית בית הספר היסודי ועד כמעט סוף בית הספר התיכון ומשני מיצבים חברתיים-כלכליים שונים (בינוני-גבוה ונמוך). השפעת הדיגלוסיה נבחנה ע"י בדיקת יכולות אלה בערבית מדוברת ובערבית סטנדרטית בנפרד. מטרה נוספת הייתה לבדוק את הקשר בין המודעות הפונולוגית והמורפולוגית לבין יכולות הדיוק והמהירות של קריאת מילים הן בערבית המדוברת והן בערבית הסטנדרטית, וזאת ביחס להבדלים חברתיים-כלכליים בין המיצבים השונים שנבדקו.

במחקר השתתפו 200 תלמידים דוברי ערבית מהעיר נצרת, הלומדים בכיתות ב' ד' ו' ח' ו- י'; בעלי דיאלקט אחיד, מחציתם בנים ומחציתם בנות, מחציתם ממיצב בינוני-גבוה ומחציתם ממיצב נמוך. הנבדקים נבחרו על פי מדד הטיפוח של בית הספר שבו הם לומדים, לפי דיווחים שהתקבלו ממשד חינוך. קבוצת התלמידים מהמיצב הנמוך נבחרה מארבעה בתי ספר ממלכתיים שבהם מדד הטיפוח מוגדר כנמוך (8.50-8.81). לעומת זאת, קבוצת התלמידים מהמיצב הבינוני-גבוה, נבחרה משני בתי ספר פרטיים בנצרת שמדד הטיפוח בהם מוגדר כגבוה (4.40-4.24). כמו כן, נתוני המיצב החברתי-כלכלי של הנבדקים (השכלת הורים, עבודת הורים והסביבה האוריינית הביתית) נאספו באמצעות ריאיון עם המנהלים והיועצים של בתי הספר, ובאמצעות שאלון שניתן להורים ובדק את משתני הרקע של הסביבה האוריינית הביתית.

כדי לבדוק את השפעת הדיגלוסיה על התפתחות המודעות הלשונית ועל יכולת הקריאה בערבית, פותחו מבחנים לשוניים ומבחני קריאה בערבית המדוברת ובערבית הסטנדרטית בנפרד. בכל מבחן נעשה שימוש במבנים לקסיקליים, פונולוגיים ומורפולוגיים המאפיינים את סוג השפה. המבחנים

שפותחו לצורך מחקר זה בדקו מודעות פונולוגית (פירוק פונמי והשמטת פונמה), מודעות מורפולוגית (הפקת אנלוגיות והשלמת משפטים על פי נטייה ועל פי גזירה), וקריאת מילים (מנוקדות, לא מנוקדות ומילות תפל מנוקדות).

ממצאי המחקר מאמתים את השערות המחקר בנוגע להשפעת הדיגלוסיה על התפתחות מודעות לשונית ויכולת קריאה בערבית הסטנדרטית; ממצאי המחקר מראים כי בקרב הנבדקים משני המיצבים, לדיגלוסיה השפעה שלילית והיא מעכבת את התפתחות המודעות הפונולוגית והמורפולוגית ואת התפתחות יכולות הדיוק והמהירות של קריאת מילים בערבית סטנדרטית. עם זאת, השפעתה בקרב המיצב הנמוך נמצאה גדולה יותר בהשוואה למיצב הבינוני-גבוה.

ליתר פירוט, לגבי השפעת הדיגלוסיה על התפתחות המודעות הפונולוגית הן בערבית המדוברת והן בערבית הסטנדרטית, בקרב שני המיצבים, עלה כי הנבדקים הציגו דפוס התפתחותי איטי יותר עבור מודעות פונולוגית בערבית הסטנדרטית ביחס לערבית המדוברת. הנבדקים מהמיצב הנמוך הציגו דפוס התפתחות שונה, וקצב התפתחות איטי יותר בהשוואה לנבדקים מהמיצב הבינוני-גבוה. הנבדקים מהמיצב הנמוך לא הצליחו להדביק את הפער הקיים בין הערבית הסטנדרטית והמדוברת, הן עבור מטלת הפירוק הפונמי והן עבור השמטת פונמה. לעומתם, הנבדקים מהמיצב הבינוני-גבוה הצליחו להדביק את הפער הקיים בין הערבית הסטנדרטית והמדוברת בכיתה ו' עבור מטלת השמטת פונמה ובכיתה ח' עבור מטלת הפירוק הפונמי.

לגבי השפעת הדיגלוסיה על התפתחות המודעות המורפולוגית הן בערבית המדוברת והן בערבית הסטנדרטית, בקרב שני המיצבים, עלה כי הנבדקים הציגו דפוס התפתחותי איטי יותר עבור מודעות מורפולוגית בערבית הסטנדרטית ביחס לערבית המדוברת. גם כאן הנבדקים מהמיצב הנמוך הציגו דפוס התפתחות שונה, וקצב התפתחות איטי יותר בהשוואה לנבדקים מהמיצב הבינוני-גבוה. הנבדקים מהמיצב הנמוך לא הצליחו להדביק את הפער הקיים בין הערבית הסטנדרטית והמדוברת עבור שתי מטלות האנלוגיה, הן על פי גזירה והן על פי נטייה. לעומתם, הנבדקים מהמיצב הבינוני-גבוה הצליחו להדביק את הפער הקיים בין הערבית הסטנדרטית והמדוברת בכיתה ח' עבור שתי מטלות האנלוגיה (גזירה ונטייה). זאת ועוד, מן הממצאים עלה כי הנבדקים משני המיצבים לא הצליחו להדביק את הפער הקיים בין ערבית מדוברת לסטנדרטית עבור שתי המטלות של השלמת משפטים (גזירה ונטייה), אשר בהן נשמר הפער בין הערבית הסטנדרטית למדוברת, אך עוצמת הפער הייתה גדולה יותר בקרב המיצב הנמוך מאשר בקרב המיצב הבינוני-הגבוה.

לגבי השפעת הדיגלוסיה על התפתחות יכולות הדיוק והמהירות של קריאת מילים (מנוקדות, לא מנוקדות ומילות תפל מנוקדות) הן בערבית המדוברת והן בערבית הסטנדרטית, בקרב שני המיצבים (הבינוני-הגבוה והנמוך), עלה כי הנבדקים הציגו דפוס התפתחותי איטי יותר עבור יכולת הקריאה בערבית הסטנדרטית ביחס לערבית המדוברת. הנבדקים מהמיצב הנמוך הציגו דפוס התפתחות שונה, וקצב התפתחות איטי יותר בהשוואה לנבדקים מהמיצב הבינוני-גבוה. הנבדקים מהמיצב הנמוך לא הצליחו להדביק את הפער הקיים בין הערבית הסטנדרטית והמדוברת עבור שתי המטלות של דיוק ומהירות של קריאת מילים מנוקדות. לעומת זאת, הנבדקים ממיצב בינוני-גבוה הצליחו להדביק את הפער הקיים בין הערבית הסטנדרטית והמדוברת בכיתה ח' עבור דיוק קריאת מילים מנוקדות, ובכיתה י' עבור מהירות קריאת מילים לא-מנוקדות. כמו כן, עלה כי הנבדקים מהמיצב הנמוך לא הצליחו להדביק את הפער הקיים בין הערבית הסטנדרטית והמדוברת עבור שתי המטלות של דיוק ומהירות של קריאת מילים לא מנוקדות. לעומת זאת, הנבדקים מהמיצב הבינוני-גבוה הצליחו להדביק את הפער הקיים בין הערבית הסטנדרטית והמדוברת בכיתה ח' עבור דיוק קריאת מילים לא מנוקדות, ואילו במטלה של מהירות קריאת מילים לא מנוקדות, הם לא הצליחו לסגור את הפער הקיים בין הערבית הסטנדרטית והמדוברת. במטלה זו נשמר הפער בין הערבית הסטנדרטית למדוברת בקרב שני המיצבים, אך עוצמת הפער הייתה גדולה יותר בקרב המיצב הנמוך מאשר בקרב המיצב הבינוני-הגבוה. זאת ועוד, מן הממצאים עלה כי הילדים משני המיצבים לא הצליחו להדביק את הפער הקיים בין הערבית המדוברת לסטנדרטית עבור שתי המטלות של דיוק ומהירות קריאת מילות תפל. גם כאן עוצמת הפער הייתה גדולה יותר בקרב המיצב הנמוך מאשר בקרב המיצב הבינוני-הגבוה.

לגבי הקשר בין המודעות הפונולוגית והמורפולוגית לבין יכולות הדיוק והמהירות של קריאת מילים (מנוקדות, לא מנוקדות ומילות תפל מנוקדות) הן בערבית המדוברת והן בערבית הסטנדרטית, וביחס להבדלים בין שני המיצבים (בינוני-גבוה ונמוך), נמצא כי למודעות פונולוגית ומורפולוגית הן בערבית המדוברת והן בסטנדרטית תרומה מובהקת להתפתחות מדדי דיוק ומהירות קריאת מילים בשני הדיאלקטים. כמו כן, נמצא כי לגיל ולרמת המיצב השפעה על התפתחות יכולות הדיוק והמהירות של קריאת המילים הן בערבית המדוברת והן בסטנדרטית. כלומר, עם העלייה בגיל וככל שרמת המיצב הייתה גבוהה, כך יכולת הקריאה הייתה גבוהה יותר. בנוסף, נמצא כי קיימת תרומה יחסית נפרדת מובהקת הן של מודעות פונולוגית והן של מודעות מורפולוגית בערבית המדוברת לניבוי מידת דיוק ומהירות קריאת המילים בערבית הסטנדרטית. כלומר, למודעות פונולוגית ומורפולוגית בערבית המדוברת תרומה גבוהה ליכולת דיוק קריאת

המילים בערבית הסטנדרטית. זאת ועוד, נמצא כי למודעות מורפולוגית בערבית המדוברת תרומה מובהקת להתפתחות מהירות קריאת מילים בערבית הסטנדרטית. ממצאים אלה מעידים על חשיבות המודעות הלשונית בערבית המדוברת להתפתחות יכולת הקריאה בערבית הסטנדרטית.

המחקר הנוכחי מציג גוף ידע חדש, מקיף, עשיר ושיטתי על אודות השפה הערבית, שעד כה לא נבדק בדרכים המוצעות כאן. המחקר מציג מפה התפתחותית מפורטת של התפתחות המודעות הפונולוגית והמורפולוגית ושל יכולת קריאת מילים (מנוקדות ולא מנוקדות ומילות תפל מנוקדות) בערבית המדוברת והסטנדרטית, מן ראשית בית הספר היסודי (כיתה ב') ועד כמעט סוף בית הספר התיכון (כיתה י') וביחס להבדלים חברתיים-כלכליים. מפה כזאת אינה קיימת בשפה הערבית. כמו כן, המחקר תורם לידע על השפעת התפתחות המודעות הפונולוגית והמורפולוגית, הן בערבית במדוברת והן בערבית הסטנדרטית, על תהליך התפתחות יכולת קריאת מילים בערבית סטנדרטית. בנוסף, המחקר מאפיין, לראשונה בהקשר של השפה הערבית, את היכולות הלשוניות ואת יכולות הקריאה של ילדים ממעמד חברתי-כלכלי נמוך ביחס לבני גילם ממיצב חברתי-כלכלי בינוני-גבוה, ועומד בעיקר על טיבם של הקשיים והאתגרים הספציפיים שהם ניצבים בפניהם בתהליך התפתחות הקריאה, בערבית המדוברת והסטנדרטית.

אחת מההשלכות החינוכיות בהקשר זה היא הצורך בהכנת תכניות התערבות לדוברי ערבית. בתכניות אלה יש צורך להדגיש שני דברים: א. גישור על הפער הפונולוגי והמורפולוגי הקיים בין ערבית מדוברת לסטנדרטית, תוך שימת דגש על חשיבות תחילת הקריאה בכיתות היסוד, באמצעות מילים משותפות מבחינה לקסיקלית, פונולוגית ומורפולוגית בין הערבית המדוברת לסטנדרטית. כמו כן, חשוב לבנות תכניות אלה בהתאם לסטנדרטים, הן במודעות הפונולוגית והן במודעות המורפולוגית, כך שתהיינה מותאמות לגילאים התפתחותיים שונים, ושתתייחסנה לפערים פונולוגיים ומורפולוגיים בין הערבית המדוברת לסטנדרטית. ב. חשוב לאתר תלמידים ממיצב נמוך ולהשקיע מאמצים באימון ובהוראת מיומנויות קריאה עבורם, בכדי לנטרל את השפעת המיצב על התפתחות המודעות הלשונית. מומלץ שהתערבות זאת תהיה בראשית תהליך התפתחות המודעות הלשונית והמיומנויות האורייניות, בזמן שבו הילדים נמצאים בגני ילדים, ובכך לספק להם נקודת פתיחה חזקה.

מחקרים בעתיד צריכים לבדוק את השפעת תכניות התערבות, אשר מתייחסות לגישור על פערים פונולוגיים ומורפולוגיים בין הערבית המדוברת לסטנדרטית, על התפתחות המודעות הלשונית והתפתחות יכולת הקריאה. בנוסף, יש לבדוק את השפעת האימון במודעות לשונית, הן

בערבית מדוברת והן בערבית סטנדרטית, בקרב ילדי המיזב הנמוך על צמצום הפערים בין הילדים ממיצבים שונים. נוסף על כך, יש לעקוב אחר השפעת הדיגלוסיה על התפתחות המודעות הלשונית ויכולת קריאת מילים מעבר לכיתה י'.